

GYÜMÖLCSNEVEK A BÜKKALJÁRÓL

A Bükk-hegység déli, az Alföldnek simuló lábánál fekvő települések életében fontos szerepe volt a gyümölcsstermesztésnek. A vulkáni tufa mállásával keletkező talaj, a déli lejtők, a sok napsütés nemcsak tüzes borokat adó szőlőt, hanem igen sok gyümölcsöt is termett. A gyümölcsfák főleg a szőlőskertekben teremtek. Zömmel gyenge minőségű, alig ápolt, gyakran félvad fajták voltak ezek, termésük mégis fontos árucikke volt az Alföld és az északi hegyvidék közötti árucserének, lényeges tényezője a nagytáji munkamegosztásnak. A Bükkalja gyümölcsstermesztő gazdái már az elmúlt századokban is leszekeztek termelvényeikkel -- főleg friss gyümölcs, kevesebb lekvár és aszalvány -- az Alföldre, ahol a parasztgazdákkal pénzre, de elsősorban terményre cserélték azokat. Ezekről a kereskedő utakról a XIX. század első harmadából már történeti adatok és statisztikai munkák is szólnak /FÉNYES ELEK, Magyarország geographiai szótára Pest, 1851. I, 72. stb./, s nincs okunk feltételezni, hogy a korábbi századokban nem élt volna hasonló formája a gyümölcskereskedelemnek. Az emlékezetben kellő biztonsággal megragadható időszakban, az 1910--20-as években a Bükk-aljáról a Jászságig, a Hajdúságig, a Nyírségig eljutottak a gyümölcsös szekerek, s mélyen bejárták dél felé, a Tisza-völgyön is az Alföldet.

A gyümölcsstermesztés jelentőségéről tanúskodik -- egyebek mellett -- a gyümölcsnevek jelentős száma és változatossága is.

Gyűjtőmunkámat az alábbi településeken végeztem: 1. Cserépfalu, 2. Cserépváralja, 3. Sály, 4. Borsodgeszt, 5. Kisgyőr, 6. Bükkzsérc, 7. Szomolya, 8. Noszvaj, 9. Bogács. /A falvak sorszáma a közölt anyag után zárójelben szerepel./

A gyümölcsök közül a szilva volt a legfontosabb és legkelendőbb árucikk. A ponyvával letakart kocsiderékba öntötték, s onnan vékaszámba vagy kilóra árulták. Minden faluban a berci vagy bercencei fajtából termett a legtöbb, melyből főleg lekvárt főztek. A két, általánosan használt névalak mellett felbukkan a berci /9/ és besztercei /6/ forma is. /A berci, bercencei szilvanév elterjedéséhez vö. ÚMTSz. I, 442, 458/. Minden faluban megtermett a pálinkának való bódi szilva, amit egy noszvaji adatközlő boldogasszony-szilva néven említett. /Rendszeresen árult Pest megyében, főleg a Galga-völgy falvaiban is, l. alább./ Általánosan ismert nevek ezek mellett a lőszemű, a vörös vagy veres szilva. Felbukkan ezeken kívül a durkó vagy duránci /1, 3/, a füstös- /1, 9/, gömbölyű- /1, 9/, a dürgő- /1/, fehérszilva /1/, kutyatökű /1/, a herceg- /3/, a király-, cukor-, muskotályos ~ muskotályos- /4/, a tojásszemű- /7/, a barack-szilva /8/, valamint a török-berci és a Dániel-szilva /9/.

Talán még nagyobb változatosságot mutatnak a körtefajták, melyek ugyancsak nagy jelentőséggel bírtak az árucserében. /Például Bükkzsércről még az 1930-as években télen, karácsony előtt is elmentek a Hajdúságba téli körtét árulni./ A nevek itt nem mutatnak falvanként jelentős eltérést, leszámítva azt a néhány névalakot, ahol az előfordulás helyét külön is jelzem. Általánosan elterjedtek a bacsa, pirosbacsa, pirosbacsó /Cserépfalu, Balázs Géza gyűjtése/, buzás körte ~ buzával érő körte /7/, árpás körte ~ árpával érő körte /7/, zabos körte, epres körte, fejedelem- és Sándor-körte. Több fajtája ismert a császárkörte-nek: Vilmos-, olasz- és őszi császár. Több helyen előfordul a téli- és nyári pergament, másutt zöld purgament és sárga purgament /6, 8/. Ritkábban említik a Mihály körté-t /4/, szentmihály körte /3/, a méz-, szépasszony- /4/, a nyakas- /8/, a zöld-, a pulyka- és a szotykos körté-t /5/. Általánosan ismert tulajdonságot jelez a muskotál ~ muskotál alak /1/, viszont csak egyhelyütt tűnt föl a bákó /1/ és a paramancs /1/ körtenév.

Aránylag kevés cseresznyefajtát ismer a Bükkalja népe, noha -- elsősorban a szomolyai rövidszárú fajta révén -- jeles termőterülete e táj ennek a gyümölcsnek. Általánosan ismert a korai- vagy májusi cseresznye, a fekete, karmazsin, ropogós, rövidszárú, halyag, nagyszemű, ótott jelző-nevek, s mindenütt ismerik a szomolyai cseresznyét. Ez utóbbiból több félélt tartanak számon, de nincs külön nevük. Csak egy településen bukkan fel a póta /7/, valamint a kovácsjankó /9/ cseresznye-név.

Még szegényesebb a meggyfajták elnevezése, a termesztett fajták sora. Valamennyi faluban ismerik a spanyol, cigány és a pándi fajtákat, valamint a halyag- és az ótott meggyet. /Ez utóbbi több fajtát takar./ Ritka a piros meggy /1/, a csáti-, üveg- és ragyogós meggy névalak /4/.

Hasonlóan szegényesek a sárgabarack nevek: fajtáikat nem nagyon tartják számon. Említést érdemel az aranybarack /4/, az aprószemű tengeribarack /4/, valamint az általánosan ismert kajszi vagy kajszin és a rózsabarack elnevezés.

Gazdag viszont az almanevék sora, köztük több, ma már nem termesztett fajta is felbukkan. Valamennyi településen ismerik a borézú, a selymes vagy selyem, csörgő vagy csörgős, a szentiváni vagy szentiványi, a fontos, a rétes, a kormos, a sóvári, a jonathán /az ejtésben a h hang általában erős!/, a delics, delicsecs /4/ alma. Több helyen felbukkan a mesánszki /3, 4/, a jáncsecsű /9/ vagy jánycsecsű /1/. Előfordul a paradicsom alma /4/, újabb fajta az aranyparmin vagy aranyparmen /1/, s ritkán a régi almafajták: a batul vagy batur /4/ és a törökbálint /4/ vagy törökbálinti /1/.

Említést érdemel még néhány diófajta neve is, bár ezeket kevesen ismerik, nem igen tartják számon. Általános a papírhajú, papírhéjú elnevezés, de felbukkan ezen kívül a varackos- /8/, tökös- /9/ és a bika-dió /4/ elnevezés is.

A Bükkalja történeti szőlő- és borkultúrájával együtt behatóbb vizsgálatot érdemelne a szőlőfajták és borfajták terminológiája, mivel ez nem csupán nyelvi, hanem népességtörténeti folyamatokra is fényt deríthetne /vö. BALASSA IVÁN, A To-

kaj-hegyaljai borfélések terminológiája. MNy, LXXI, 299--308/. Ezúttal csupán néhány szőlőnevet közlök, melyek közül több általánosan elterjedt a magyar nyelvterület borvidékein: rizling, leányka, olasz, hárslevelű, nagyburgundi, delevári vagy dela-vári, saszla, mézesfehér vagy mézesfejér, másutt fejérmézes /8/, oportó, medok, csabagyöngye, kecskecsesű, furmint, ezer-jó, otelló, izabell /4/ vagy izabella. De külön említést érdemel néhány, bizonytalán tájnyelvi névalak: lompos saszla /8/, a deravera /7/ alakban felbukkanó delavári, valamint a pasa-tutyi /7/.

Bár a fentebb felsorolt, száznál több gyümölcsnév jelentős része ismert a pomológiai kutatásokból /RAPAICS RAYMUND, A magyar gyümölcs. Budapest, 1940./, s nem ismeretlen a nyelvtudomány számára sem, mégis úgy vélem, hogy alkalmas néhány következtetés levonására. S itt elsősorban névtani következtésekre gondolok, bár kétségtelen, hogy a gyümölcsnevek a tulajdonnevek és a köznevek határán helyezkednek el. /A fajták pontos meghatározása amúgy is kilátástalannak tűnik, s alapelveként elfogadható, hogy a nevek száma nagyobb az ismert fajtánál, vagyis ugyanannak a fajtának többféle neve lehet akár egy településen belül is./

1. A névanyag alkalmas a névadás néhány típusának megragadására. Ezek a következők: a/ külső tulajdonságok alapján /íz, szín, forma/ történő névadás. Lényegében a minősítő jelzők fokozatos tulajdonnévvé válásának lehetünk itt tanúi, melyek különböző szinteken rögződtek az élő tájnyelvben. Természetesen nem merevek itt a határvonalak sem. A borézű több almafajta minősítő jelzője is, mégis a Bükkalja településein általánosan és egyértelműen egy fajta, a nyár elején érő, korai almát jelöl. Azok a jelzők viszont, amelyek általánosabb érvényűek, több fajta gyümölcsre is vonatkoztathatók, mindig alárendeltek, s csupán egy-egy tulajdonságát minősítik az illető fajtának: pl. halyag meggy és -cseresznye, karmazsin cseresznye, sárga- és zöld purgament körte stb.; b/ Származási helyre /?/ utaló nevek: Ez a fajta névadás már a XVI. századi nyelv-

ben nyomon követhető /vö. RAPAICS i. m. 314/. Pl. csáti meggy, pándi meggy, szomolyai cseresznye stb.; c/ Az érési időszakra, a vegetációs ciklus lezárultára utaló nevek: Mihály-körte, májusi cseresznye, buzás- vagy buzával érő körte, árpás- vagy árpával érő körte, szentiváni alma, stb. Fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy amíg pl. a buzás körte-típus nem lokalizál, mert bárhol a vegetációs időszak azonos szakaszához, az aratás idejéhez köti a gyümölcs érését, addig a szentiváni, szentmihály, stb. névalakok csak olyan régióban bukkanhatnak fel, ahol a naptári év azonos szakaszában vagy attól minimális eltéréssel érnek be ezek a gyümölcsök. Így már az Északi-középhegység és az Alföld eltérő vegetációs ciklusa is ellentmondani látszik az effajta nevek párhuzamos előfordulásának, következésképpen talán nem zárható ki az sem, hogy a koranyári körte elnevezése is azért változik buzával érő, rozssal érő, árpával érő, zabbal érő alakokban a magyar nyelvterület különböző részein, mert a gabonafélék érésének és betakarításának néhány hetes ciklusán belül változó időszakban érik be a termése.

A névanyag jelentős része nem sorolható be a fenti típusokba. Elterjedésük és etimológiájuk nagy figyelmet érdemelne! Közülük nem egy a magyar nyelvterület jelentős részén elterjedt lehet, mint pl. a bacsa ~ bacsó körte, amely a Szilágyságban éppen úgy ismert, mint a Bükk-vidéken /UMTSz. I. 300/.

2. RAPAICS RAYMUND kutatásaiból tudjuk, hogy a névanyag jelentős része középkori eredetű. Az árpával érő körte neve már XIV. századi oklevélben felbukkan, XV. századi forrás említi a mézkörtét /RAPAICS i. m. 85/, XVI. századi forrásokban pedig ott szerepel a kecskececsű szőlő, leánycsecsű alma, borízú alma, besztercei szilva, lőszemű szilva, tengeri barack /RAPAICS i. m. 119/. Egyébként is feltűnő, hogy a korai fajták nevei egybeesnek a XVII--XIX. századi kertészeti munkák nomenklaturáival. Ennek okát nehéz lenne az egész magyar nyelvterületre kiterjedő anyaggyűjtés hiányában megmagyarázni. Feltehetően sejteti azonban a gyümölcsstermesztő gyakorlat és a

kertészeti irodalom korai összefonódását, bár az információ-áramlás irányait, illetőleg azok arányát jelenleg nem ismerjük. Úgy vélem, hogy a történeti névanyag lassan változó struktúrájába nem illeszkedett szervesen a gyümölcsállomány valódi összetétele, a praktikus termesztői gyakorlat szókincsé. Azonos név különböző fajtákat is takar. Különösen igaz ez, ha belegondolunk, hogy a terület gyümölcsösei századunk 20-as, 30-as éveig, sok helyütt még ma is, jobbra magatermő, alig gondozott, sokféle módon elfajzott, gyenge és vegyes állományt neveltek. Vagyis nem tartom kizártnak, hogy a változó termesztési gyakorlat mobilabb struktúrája mintegy nyelvi szubsztrátumként őrizte meg a gyümölcsnevek stabilabb struktúráját. Aligha vitatható, hogy a névanyag szerkezete és a termesztői gyakorlat között határozott eltérések fedezhetők fel. Az ismerttetett tenyésztői gyakorlat lényegében ki is zárja a korábbi fajták fennmaradását: így a névanyag stabilabb állománya ma már mást takar, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt.

Az mindenképp valószínűnek látszik, hogy a távolba elszekerező gyümölcsárusoknak nem kis szerepük lehetett a névanyag egységesedésében, beleértve ebbe az országhatárokat is átszelő "nemzetközi" gyümölcskereskedelmet és a nagytájak közötti cserét egyaránt.

3. Érdekes jelensége a névanyagnak az "irodalmi" nyelv gyümölcsneveinek besimulása, igazodása a tájnyelvhez, vagyis a gyümölcsnevek "tájnevesülése". Jó példája ennek a masáncki vagy mesinki alma mesánszki alakban való felbukkanása, a bergamot körték pergament, purgament alakja stb. Kétségtelen az is, hogy a bemutatott anyag számos, már eltűnt gyümölcsfajta emlékét őrzi.

4. A kistájon belül olyan gyümölcsnevek is élnek egymás mellett, amelyek elterjedése -- a pomológiai irodalom szerint -- másutt, pl. az Alföldön jól elválasztható. RAPAICS szerint Debrecen környékén pándi meggyet ismernek, ugyanakkor Kecskemét környékén és a Duna-Tisza közén üvegmeggy ennek a fajtának a neve /RAPAICS i. m. 301--2/. Falvaink közül Borsodszent

üvegmelegy-et ismernek, pándi-t nem, a többi településen viszont csak a pándi névalak fordul elő. Egyes nevek esetében az aránylag kis területen belül is határozott különbségek tapasztalhatók, melyekről a tájnyelv szűk keretei között aligha mutathatók ki, hogy belső fejlődés vagy migrációs folyamatok eredményei.

Még néhány apró megfigyelésre alkalmat adott az összegyűjtött névanyag s a néprajzi anyag, mégis úgy vélem, hogy kellő összehasonlító adatok hiányában ezek erősen hipotetikusnak tűnhetnek. Azt azonban talán a fentiek is érzékeltetik, hogy a gyümölcsnevek gyűjtése és vizsgálata fontos részét képezheti a népnyelvi és néprajzi kutatások regionális feladatainak.

VIGA GYULA